श्लेष्मकारित्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । सस्नेहत्वम् । मधुरत्वम् । सारकत्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥ * ॥ तालशिरोगुणा: । स्वादुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । मूत्रातङ्करोगनाशित्वम् । बलप्राणशुक्रवृद्धिकारित्वञ्च । इति । राजवल्लभ: ॥ * ॥

गीतकालक्रियामानम् । अयं स्वर इयत् कालं गेय: इयत् कालं विलम्बितं इयत् कालं द्रुतं इयत् कालं मध्यमिति बोधयितुं ईश्वरोद्देशैरङ्गुल्याकुञ्चन प्रसारणादिक्रियाभिर्नर्त्तितव्यं गातव्यञ्चेति कालक्रिययो: प्रमाणं ताल:॥ साङ्के इदमियन्नं कालं गेयमिति कालेनाङ्गुल्याद्याकुञ्चनादिक्रियामानं ताल इति ॥ कालस्य एकद्वित्रिमात्राद्युच्चारणनियमितस्य क्रियाया: परिस्पन्दात्मिकाया: परिच्छेदहेतुस्ताल इति मधु: ॥ कालेन नर्त्तनगानवादनक्रियाणां मानं ताल: । तारादेककालमेषां विरामस्ताल इत्यन्ये । इत्यमरटीकायां भरत: ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा । गौरीहरयोर्नृत्येन तालो बभूव । तस्य कारणम् । क्रियाकालश्च । हरनृत्यस्य ताण्डवं गौर्य्या नृत्यस्य लास्यं इति संज्ञा अर्थात् पुरुषनृत्यस्य ताण्डवं नार्य्या नृत्यस्य लास्यमिति नाम । ताण्डवस्याद्याक्षरेण लास्यस्याद्याक्षरेण च मिलित्वा ताल इति संज्ञा जाता । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥ * ॥ तस्य भेदा यथा,—

“चच्चत्पुट१ श्चाचपुट:२ षट्पितापुत्रकस्तथा३ ।
उद्घट्टक:४ सन्निपात:५ कङ्कण:६ कोकिलारव:७।
राजकोलाहलो८ रङ्गविद्याधर९ शचीप्रियौ१०।
पार्व्वतीलोचनो ११ राजचूड़ामणि १२ जयश्रियौ १३ ॥
वादकाकुल१४ कन्दर्प१५ नलकूवर१६दर्पणा:१७।
रतिलीलो १८ मोक्षपति: १९ श्रीरङ्ग: २० सिंहविक्रम: २१ ॥
दीपको २२ मल्लिकामोदो २३ गजलीलश्च २४ चर्च्चरी २५ ।
कुहक्को २६ विजयानन्दो २७ वीरविक्रम २८ टेङ्किके २९ ॥
रङ्गाभरण ३० श्रीकीर्त्ति ३१ वनमालि ३२ चतुर्म्मुखा: ३३ ।
सिंहनन्दन ३४ नन्दीश ३५ चन्द्रबिम्ब ३६ द्वितीयका: ३७ ॥
जयमङ्गल ३८ गन्धर्व्व ३९ मकरन्द ४० त्रिभङ्गय: ४१ ।
रतितालो ४२ वसन्तश्च ४३ जगझम्पो ४४ ऽथ गारुगि: ४५ ॥
कविशेखर ४६ घोषौ च ४७ हरवल्लभ ४८ भैरवौ ४९ ।
गतप्रत्यागतो ५० मल्लतालो ५१ भैरवमस्तक:५२॥
सरस्वतीकण्ठाभरण: ५३ क्रीड़ा ५४ नि:सारुरेव च ५५ ।
मुक्तावली ५६ रङ्गराज ५७ भरतानन्दा ५८ दितालका: ५९ ॥
सम्पक्वेष्टाक ६० इत्यादि ताला भरतसंमता: ।
संक्षेपतो निगदिता अथैषां लक्षणं यथा ॥ * ॥
अर्द्धमात्रं द्रुतं ज्ञेयमेकमात्रं लघु स्मृतम् ।
द्विमात्रन्तु गुरु ज्ञेयं त्रिमात्रन्तु प्लुतं मतम् ॥
ताले चच्चत्पुटे ज्ञेयं गुरुद्वन्द्वं लघु: प्लुत: १ ।
गुरुर्लघु: प्लुतश्चैव भवेच्चाचपुटाभिधे ॥ २ ॥
गलगालगलाश्चैव षट्पितापुत्रके मता: ३ ।
उद्घट्टके तु गमना: ४ सन्निपाते गुरुर्म्मत: ॥५॥
चतुर्व्विध: परिज्ञेयस्ताल: कङ्कणनामक: ६ ।
पूर्ण: खण्ड: समश्चैव विषमश्चैव कथ्यते ॥
लचतुष्कं गलौ पूर्णे खण्डे बिन्दुद्वयं गुरु: ।
यगणस्तु समे ज्ञेयस्तगणो विषमे भवेत् ॥
खचतुष्कं सयत्यन्तं गुरुबिन्दुचतुष्टयम् ।
सयत्यन्तं लघुश्चैव तालोऽयं कोकिलारव: ॥७॥
लचतुष्कं सयत्यन्तं खत्रयं खत्रयं लघु: ।
लघुबिन्दुद्वयञ्चेति राजकोलाहलाभिधे ॥८॥
खद्वयं द्वौ प्लुतौ यत्र रङ्गविद्याधर: स तु ९ ।
लघूनि त्रीणि यत्र स्युर्गुरूणि त्रीणि यत्र वै ॥
प्लुतद्वयञ्च यत्रास्ति स ताल: स्याच्छचीप्रिय: ॥१०॥
खद्वयं गुरुलौ बिन्दुर्गौ प्लुतौ गौ प्लुतौ पुन: ।
यत्र ताल: स विज्ञेय: पार्व्वतीलोचनाभिध: ॥११॥
राजचूड़ामणौ बिन्दुर्लश्च बिन्दुर्लगौ मतौ ॥ १२ ॥
रगणो नो गुरुश्चैव जयश्रीरिति कथ्यते ॥ १३ ॥
प्लुतौ लघुचतुष्कञ्च मौ नौ द्रुतयुगं लघु: ।
लचतुष्कं विना शब्दं ताल: स्याद्वादकाकुल: ॥१४॥
द्रुतद्वयं यकारश्च कन्दर्पेऽपि प्रकीर्त्तित: ॥ १५ ॥
चत्वारो गुरवो यत्र चत्वार: प्लुतका अपि ।
लघ्वक्षराणि चत्वारि तालोऽयं नलकूवर: ॥१६॥
बिन्दुद्वयं गुरुश्चैव भवेद्यत्र स दर्पण: ॥ १७ ॥
रतिलीले विधातव्यं लघुद्वन्द्वं गुरुद्वयम् ॥१८॥
आदौ षोड़शगुरवो द्वात्रिंशल्लघवस्तत: ।
चतु:षष्टिर्द्रुता यत्र सोऽयं मोक्षपतिर्म्मत: ॥१९ ॥
श्रीरङ्गसंज्ञके ताले मगणाल्लघुप्लुतौ मतौ ॥ २० ॥
सिंहविक्रमताले तु मगणो नखगा: खगौ ॥२१॥
प्लुतो लघु: प्लुतश्चैव ताले दीपकनामनि ॥ २२ ॥
ताले स्यान्मल्लिकामोदे लद्वयं खचतुष्टयम् ॥२३॥
लचतुष्कं विरामान्तं गजलीले प्रकीर्त्तितम् ॥२४॥
अष्टलस्तु चर्च्चर्य्यां विरामान्तौ द्रुतौ लघु: ॥२५॥
द्रुतद्वन्द्वं भवेत्ताले कुहक्काख्ये लघुद्वयम् ॥२६॥
भवेयुर्विजयानन्दे लत्रयञ्च लघुत्रयम् ॥ २७ ॥
वीरविक्रमताले तु द्रुतौ लगौ तत: प्लुत: ॥ २८ ॥
टेङ्किका रगणेन स्यादेकेनैव सतालदे ॥ २९ ॥
भगणो गप्लुतौ स्यातां रङ्गाभरणनामके ॥ ३० ॥
श्रीकीर्त्तिसंज्ञके ताले गुरुद्वन्द्वं लघुद्वयम् ॥३१॥
चतुर्द्रुता लघू द्वौ तु द्रुतो गो वनमालिनि ॥ ३२ ॥
चतुर्म्मुखाभिधे ताले यगणानन्तरं प्लुत: ॥ ३३ ॥
भगण: प्लुतो लगौ बिन्दुद्वयं गौ न: प्लुतस्तथा ।
लघु: प्लुतो द्रुतश्चैको लघुद्वयमथापि च ॥
नि:शब्दं लचतुष्कञ्च ताले स्यात् सिंहनन्दने॥३४।
गो लघुर्गौ लघु: प्लुतस्ताले नन्दीश्वरे मता: ॥३५॥
गो द्रुतौ नौ प्लुतद्वन्द्वं चन्द्रबिम्बे प्रकीर्त्तितम् ॥३६॥
द्रुतद्वन्द्व लघुश्चैकस्ताले स्यात् द्वितीयके ॥३७॥
सकारश्च यकारश्च जयमङ्गलनामनि ॥ ३८ ॥
चत्वारो गुरवो बिन्दुश्चत्वारश्च प्लुता अपि ।
बिन्दवो दशषट् लाश्च ताले गन्धर्व्वसंज्ञके ॥३९॥
मकरन्दे द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वमथो गुरु: ॥ ४० ॥
गुरुर्लघु: प्लुतश्चैव त्रिभङ्गि: परिकीर्त्तित: ॥४१॥
अत्र रतितालस्य लक्षणं पतितम् ॥ ४२ ॥
वसन्तताले कर्णयो नगणो मगनस्तथा ॥ ४३ ॥
जगझम्पे गुरुश्चैको विरामान्तश्च खद्वयम् ॥४४॥
गप्लुतौ लौ द्रुतौ लश्च प्लुतो गारुगि । ४५ ।
शेखरे ॥ ४६ ॥
प्लुत: शून्ये नगौ लश्च खद्वयञ्च ततो लघु: ॥
खचतुष्कं विना शब्दं यत्र घोष: स उच्यते ।४७।
हरवल्लभताले च प्लुतो लो गौ च खद्वम् ॥४८॥
भगण: प्लुतौ गनौ गयौ प्लुतो लघुश्च भैरवे ।४९।
गतप्रत्यागते ताले लो मौ गौ नौ प्रकीर्त्तितौ॥५०॥
चतुर्लघुर्मल्लताले विरामान्तं द्रुतद्वयम् ।
लगौ गौ नो नगौ गश्च खद्वयं लद्वयं पुन: ॥५१॥
नचतुष्कं विना शब्दं ताले भैरवमस्तके । ५२ ।
सरस्वतीकण्ठाभरणे गौ लघुश्च द्रुतद्वयम् ॥५३॥
एक एव प्लुतो यत्र क्रीड़ाताल: स उच्यते ॥५४॥
द्रुतद्वयं विरामान्तं ताले नि:सारुके मतम् ।५५।
खत्रयं सविरामान्तं नौ पुन: खत्रयन्तथा ॥
प्लुतौ ग: खयुगं गश्च यत्र मुक्तावली तु सा ।५६।
लगौ बिन्दुयुगं गौ लो रङ्गराजे प्रकीर्त्तित: ॥५७॥
खद्वयं सविरामान्तं गुरु: प्लुतद्वयं लघु: ।
यत्र ताले स विज्ञेयो भरतानन्दसंज्ञक: ॥ ५८ ॥
आदिताले लगुश्चैक इत्याह भरतो मुनि: ।५९।
मगणश्च प्लुतावन्त: संपक्वेष्टाकतालके ॥ ६० ॥
एकाधिकशते ताले षष्टिर्मुख्यतमा इमे ॥”* ॥

अथ प्रस्तार: ।

“गुरु: प्लुताधोभागे तु गुर्व्वधोभागतो लघु: ।
द्रुतं लघोरधोभागे तुल्ये तुल्या तु पङ्क्तिका ॥
उद्धृत्ता च कला पश्चादित्थं प्रस्तारसक्रम: ।
सर्व्वप्लुतात् समारभ्य मात्रानिवहनिश्चितात् ॥
तावत् प्रस्तारयेदन्ते यावत् सर्व्वद्रुतं भवेत् ॥”

अत्र तालप्रस्तारे पिङ्गलवत्सङ्ख्योद्दिष्टनष्टमेरुपताकादय: सन्ति बाहुल्यभयान्नोक्ता: ॥ * ॥

अथ प्लुतादिमात्राभेदेन तालघातनम् ।

“ताले निपातहस्त: प्लुतमथ घटयेद्घातमेकं सशब्दं
तत्पश्चात् द्वौ च घातौ निनदविरहितौ दर्शयेदूर्द्ध्वतोऽध: ।
शून्यत्वात् पञ्चतालाविति जगति पुन: सर्व्वसिद्धौ सनन्दाविद्धं घातत्रयं तत् त्रिकलतगुपद्विर्व्वर्द्धयेद्दुर्न्निवारम् ॥
एको घात: सशब्दो द्विकल इह गुरौ शब्दहीनस्तथान्य:
सोऽपूर्व्वं याति लीलावलयवलयितोत्तानचञ्चाङ्गुलीभि: ।
क्षिप्ते चैकैकमात्रा समुदयिनि लघौ घात एको निनादी